

ГУТАРКОВЫЯ СРОДКІ ВЫРАЗНАСЦІ Ў АЎТАРСКИМ МАЎЛЕННІ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

У значнай колькасці літаратурна-мастацкіх твораў (як савецкага перыяду, так і самых сучасных) у аўтарскую мову шырока ўключваюцца гутарковыя (размоўныя) канструкцыі. Гэта тлумачыцца тым, што «такім уключэннем аўтары імкнучыся наблізіць сваю мову да вуснага апавядання, сродкамі пісьмовай мовы стварыць уражанне вуснага выказвання» [1, с. 73]. Не з'яўляюцца выключэннем і творы Кузьмы Чорнага. Для пацвярджэння возьмем невялікія ўрывкі: «Ен аж уздрыгануўся: з яго, і, можа, ужо доўгі час, не сыходзіў чалавечы позірк. Там на лаўцы сядзела жанчына. Постаць яе была нерухомая, і вочы не сыходзілі з яго. Хоць яна і не была ўжо такая, як калісьці, хоць гэта была ўжо старая жанчына, але ен з першага ж позірку пазнаў яе. І дыхаць яму стала цяжка. Гэта яна! Такая! Без яго такая стала! Як бы страціла яна ранейшы рух сваіх вачэй» [2: 6, с. 77]; «Вывух элосці да гэтага старага апанаваў Сержам. І што такое гэтая нейкая Насця?! Што яна вярта перад ім, перад Сержам? Нейкая драбязя. Чым яна такая выдатная? Вось дык гераіня!» [2: 5, с. 371]; «Прага хоць раз яшчэ ў жыцці ўбачыць маці была цяпер самым б'ольшым яго пачуццём. Колькі год ен ужо яе не бачыў! Якая яна цяпер? Ці такая ўсе, як раней, рухавая і клапатлівая? Якія турботы цяпер апаноўваюць яе?» [2: 6, с. 457].

У даных фрагментах сустракаюцца неразвітыя прэдыкатывыя спалучэнні. Гэта рэшткі захаплення сказавым расповедам, што было характэрна не толькі для прозы маладнякоўцаў, але і для ўсёй савецкай мастацкай прозы 20–30-х гадоў. Цяпер такое маўленне прынята называць ці няўласна аўтарскай, ці няўласна проста мовай.

Адным з яркіх сігналаў гутарковасці ў аўтарскім апавяданні, апісанні, разважанні з'яўляецца парадак слоў і перш за ўсё з так званай фальклорна-стылевай афарбоўкай. Асноўнае яго адрозненне заключаецца ў размяшчэнні дзейніка пасля выказніка і азначэння пасля азначаемага слова. Такая інверсія як стылістычны прыём ужываецца ў творах Кузьмы Чорнага для таго, каб падкрэсліць сказавы характар аўтарскай мовы, які стварае асаблівы вобраз апавядальніка, адметны ад вобраза аўтара. Пры гэтым такі тып уключэнняў гутарковага маўлення ў аўтарскае апавяданне служыць для збліжэння з мовай персанажаў, г. зн. становіцца сігналам няўласна проста мовы:

Калі прайсці да апошніх хат вуліцы – больш запахне зімовай сырасцю прасторы. Гляне на цябе з поля хітрая ноч, мацней абніме цябе, мізэрнага тут перадаею з тваімі даўнейшымі планами. Дабяжыць здалек брэх наіўна-ўпартых сабак і яшчэ з б'ольшай глыбіні прасторы – выцце схуднеўшых вакоў...

Вось сюды, к палявой граніцы з панурацю хат, сходзяцца людзі. Выкідаюць іх аднаго за адным снегавыя дарогі і сцежкі. А сцежкі і дарогі

бгягущэ з усіх чатырох бакоў – адтуль, дзе ў кустах і на полі ўжо заміргалі агні ў акенцах такіх самых струхнелых хат...

Нясуць гэтыя людзі ў постацях сваіх павольную задуменасць; можа яны і былі б іншымі – ды так ужо складалася ўсе вакол іх. Сходзяцца яны па ўтаптанаму снегу, цераз вузкі двор у высокую хату. Чатыры яе акны глядзяцца ў вечар роўным светам. У віднаце гэтай хаты яны яшчэ больш здаюцца ўтомленымі.

Вось уваходзіць чалавек з сівізнай у валасах. Ён нязграбна абівае снег з лапцэй у парозе, пасля ківае галавою ўсім. Пасля ўваходзяць па некалькі чалавек з маладымі тварамі, ды абросшымі ўжо кароткімі валасамі. Напаўняюць яны хату пахам мазаных дзегцем ботаў, гарачымі размовамі. Прыходзяць вяселья хлопцы, адзін адчыняе пры сцяне шафу і дастае кніжкі [2: 1, с. 191].

Інверсія азначэння і акалічнасці як мастацкі прыём найбольш часта выкарыстоўваецца ў аўтарскім маўленні. Азначэнне і акалічнасць, пастаўленьня пасля азначаемага слова, успрымаюцца як рэзка падкрэсленыя, інтанацыйна выдзеленыя, ствараюць асаблівую эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, нават паэтычнасць:

Былі дні ясныя, восень звінела празрыстасцю легкой паветра, і град аглушыў Алешу шырынею свайго шуму [2: 1, с. 223];

Ён усхваціўся і першы раз у жыцці сваім пацалаваў дачку сваю... [2: 1, с. 385]; І голас гэты ўваходзіў у свядомасць, як нешта незразумелае, цяжкае, калючае [2: 3, с. 492].

У якасці сігналу пераходу да няўласна прастай мовы выкарыстоўваецца таксама непаўната сказаў, таму што асацыятыўныя, а не лагічныя сувязі пры пабудове тэксту павышаюць эмацыянальнасць. Няпоўныя сказы стылістычна важныя як сродак лаканічнага маўлення, «максімальнай перадачы зместу пры мінімальнай страце моўных сродкаў», вельмі выразныя, дынамічныя і экспрэсіўныя, бо «характарызуюцца наяўнасцю хоць бы адной нерэалізаванай абавязковай валентнасці, што кампенсуецца сродкамі мікра- і макракантэксту, а таксама сітуацыяй выказвання, маюць фактычна (у тэксце) ці патэнцыяльна (у мове, сістэме) суадносную нарматыўную канструкцыю з аналагічнай рэалізаванай валентнасцю і з'яўляюцца структурнымі, дзе незамешчаная сінтаксічная пазіцыя (ці некалькі пазіцый) маюць стылістычнае значэнне» [3].

Найбольш выразнымі і экспрэсіўнымі ў аўтарскай мове Кузьмы Чорнага з'яўляюцца эліптычныя сказы з пропускам выказніка. Такія сказы не толькі надаюць кантэксту гутарковы характар, імітуюць жывую, натуральную гаворку, але выкарыстоўваюцца з мэтай дэталізацыі апавядання, больш дакладнага апісання суб'ектаў названага ў папярэдняй канструкцыі дзеяння:

Стары быў у валенках, у чорных суконных штанах і кароткім кашушку з раменнай падпяразкай на ім. Кажушок на хлопца быў пацягнен зялёным сукном, а каўнер у ім – з чорнага коціка. Гэта было вельмі падобна на франтаўство. Стары нес за плячыма маленькі куфэрак, малады – дзве стальярскія пілі і дзве сякеры [2: 5, с. 229]; Далоні рук пачалі гарэць. Ноч схавала ружовасць твару, маўчанне – нервовую трывогу цела [2: 2, с. 27].

Яшчэ адным тыпам структур з пропускам у аўтарскай мове Кузьмы Чорнага выдзяляюцца сінтаксічныя адзінкі, у якіх прапушчаны падпарадкавальныя злучнікі (ці злучальныя словы) як паказчыкі сэнсавых адносін у кантэксте. Адсутнасць іх прыводзіць да афармлення бяззлучнікавых

канструкцій – складаних сказаў з прапушчанымі падпарадкавальнымі злучнікамі (ці злучальнымі словамі) паміж разнатыпнымі часткамі, якія, з’яўляючыся структурнымі аналагамі канструкцый гутарковай мовы, паводле семантыкі адпавядаюць кніжным са злучальнай залежнасцю. Пропуск падпарадкавальных злучнікаў (ці злучальных слоў) дазваляе рэцыпіенту сканцэнтравать увагу на семантычна важных кампанентах тэксту (кантэксту), надаць яму натуральнасць і дынамізм. Акрамя таго, тут праяўляецца адзін са спосабаў лаканізацыі выказвання:

Зося чула, як брахалі сабакі, але тут жа пачула, як Скуратовіч уняў сабак. Усе сціхла. Зося нават не выйшла – яна даіла каровы [2: 5, с. 32]; Намыліць кашулю не было чым, і яна доўга церла яе рукамі. Развесіла сушыць на біле ложка вобмацкам – агню не было [2: 5, с. 273]; Тут ісці стала цяжэй, часта запынялі патрулі [2: 5, с. 269]; Выйшаў на двор і сеў на бярвяне пад ігрушаю. Слухаў, як крычаць у агародзе вераб’і і як нудзіцца ў суседзяў цяля. Раптам пачуў – нехта застагнаў у хляве і нечым застукаў. Тады кінуўся ў хлэй, заскрыпеў дзвярыма і убачыў – конь ляжаў на гнаі, вышчаранымі зубамі грыз ножку ад жолаба, стагнаў і качаўся. Пярэдняя нага была падкручана. Ён палез пад кая і памог яму вырастаць нагу. Аднак конь не устаў [2: 3, с. 446].

Канструкцыі з паўторам структурных элементаў таксама займаюць значнае месца ў аўтарскай мове пісьменніка. Яны з’яўляюцца карэлятамі разгледжаных вышэй сінтаксічных адзінак з пропускам моўных кампанентаў. Такія канструкцыі перадаюць разнастайныя лексічныя адзінкі і лексіка-семантычныя варыянты. Найперш тут трэба выдзеліць сінтаксічныя адзінкі, структурная спецыфіка якіх заключаецца ў перыядычным паўтарэнні (як правіла, двойчы) адной сінтаксічнай пазіцыі з аднолькавым лексічным напаўненнем. У лінгвістычнай літаратуры гэта з’ва, яшчэ не зусім распрацаваная, традыцыйна называецца лексічным паўторам.

У аўтарскай мове твораў Кузьмы Чорнага сярод шматлікіх мадыфікацый членаў сказа пераважае паўтор выказніка з удакладняльнымі ці дапаўняльнымі кампанентамі, дзякуючы чаму расповед набывае сэнсавую паўнату, ці без іх:

Яму было дзіўна, што яна першая загаварыла з ім (чаго за ўсе гады ні разу дагэтуль не было – яна заўсёды маўчала); праўда, загаварыла, хвалюючыся, баючыся і саромеючыся [2: 5, с. 257]; Мож, яшчэ і сама Ганна не ведала выразна, якая важная часіна ў яе жыцці надыходзіць, а ўсе ўжо ведалі. Ведалі больш за самую Ганну і гаварылі больш, як ведалі. Ведалі нават, што Ганна гатова адрачыся нават бацькоў, калі не будуць дазваляць ей ехаць разам з каморнікам, ведалі, з якога дня і як пачалося ў Ганны і каморніка каханне, ведалі, колькі каморнік будзе браць гэтую зімою пенсіі і колькі будзе браць, паслужыўшы два гады, каб адно спакойна на свеце [2: 3, с. 396].

Прыведзеныя канструкцыі, выкарыстання пісьменнікам у аўтарскай мове, з’яўляюцца сродкам удакладнення, дэталізацыі дзеяння, разам з тым садзейнічаюць больш цэласнаму, вобразнаму ўспрыняццю рэцыпіентам кампанентаў выказвання.

У якасці паўторнай сінтаксічнай пазіцыі ў творах Кузьмы Чорнага можа выступаць і дзейнік, які характарызуецца спецыфічнасцю, своеасаблівай формай, уласцівай канструкцыям гутарковай мовы:

Ён бачыў з усей яе постаці, што яна жыве радасна і весела, што яна здарова і не ведае якога-небудзь там пакутнага жыцця і страшных сірочых дарог [2: 5, с. 214]; Нехта недзе ўздыхнуў, нехта засмяяўся, і вакол была цішыня [2: 3, с. 294]; За вокнамі збіраўся вечар, вечар першых дзен восені;

лета прайшло назаўседы, але на ўсім і ўсюды застаўся яшчэ яго радасны подых, і сум па леце пануе, калі вечарамі і ў месячныя ночы стукаюць аб зямлю яблыкi, падаючы з дрэва, поле і паплавы дыхаюць неабдымным прасторам, кусты ядлоўцу ды крушыны маўчаць і пахнуць [2: 3, с. 286].

Вельмі распаўсюджаныя ў аўтарскай мове Кузьмы Чорнага канструкцыі, якія вызначаюцца кампазіцыйным стыкам дзейніка і яго паўторнай словаформы. Сутнасць кампазіцыйнага стыку заключаецца ў «паўторы ў пачатку новага сказа (ці яго часткі) слоў, якія заканчваюць папярэдні сказ» [4: 224]. Такое своеасаблівае афармленне, што вядзе да апісання з дапамогай простых паводле структуры сказаў, адпавядае і тэндэнцы гутарковай мовы да эканоміі моўных сродкаў, паколькі ў структуры прапускаецца злучальнае слова. Прыем кампазіцыйнага стыку дапамагае праяўка даць вычарпальную інфармацыю аб прадмеце, перадаць дадатковыя, пабочныя дзеянні:

Хвоі гавораць.

Чаму гэтак ціха гавораць хвоі?

Ідзе вецер. Уясны дзень, веснавы дзень, ідзе вецер.

Вецер ідзе з-за лесу, з-за лясоў, з-за тумановых, дымных, балотных, палявых далаглядаў [2: 2, с. 40];

Першая світалыная бялявасць расплывалася там, дзе павінна было ўзсыці сонца, як Леапольд Гушка вярнуўся ў хату. Хата цяпер была пустая, вясельныя перайшлі на веску, у Няміраву хату [2: 4, с. 337];

Весны прыходзілі з каламутаю снегавай вады. Вада бегла імклівымі ручайнікамі з узгорка, з хвойніку, праз яго ў балотную лагчыну. Цэлымі начамі тады Гушка чуў з хаты, як ваюе вада пад узгоркам [2: 4, с. 330].

Наступным тыпам канструкцый з паўторам сінтаксічных пазіцый дзейніка з'яўляецца яго займеннікава – анафарычнае замяшчэнне, якое структурна можа выяўляцца ў складаназалежным сказе (імя называецца ў галоўнай прэдыкатываючай частцы, а слова-паўтор – у залежнай), а таксама знаходзіць праяўленне і ў сегментацыі, што таксама ўласціва гутарковай мове.

Нявада аж пошаккам гаварыць стаў, так ен чакаў, што скажа Волька [2: 6, с. 115]; Аб гэтым думаў і Кастусь Прыбыткоўскі ўвесь час, пакуль улягоўвалася на месцы яго гармата і пакуль ен быў у клопаце каля яе [2: 6, с. 444]; Што жда Кастуся, то ен ужо і не чакаў таго адрасата [2: 6, с. 441]; Каб Кастусь Прыбыткоўскі быў здаровы і як мае быць мог наглядаць усе каля сябе, ен, маючы прыродную наглядальнасць, напэўна, заўважыў бы, што невядомы яму чалавек у чорным пінжаку не можа аніяк утаймаваць свайго неспакою, трывогі, узбуджання [2: 6, с. 469].

Функцыю ўзмацнення назіраемай якасці ў аўтарскай мове Кузьмы Чорнага выконвае і паўтор азначэння, які служыць акрамя таго сродкам моўнай індывідуалізацыі герояў, перадачы іх унутранага стану, аўтарскага апісання прадметаў і з'яў, блізкіх па знешняй прымеце і інш. Напрыклад:

Тым часам ужо і хата ў яго была новая, зноўная, вокнамі на дарогу, і ціха і спакойна ўсе тут было, і зямлі было на чатыры душы, і не трэба стала з жахам заглядваць у заўтрае, а спакой у душу не варочаўся [2: 6, с. 68]; Тут многа было высокай травы, такой высокай, што вяршкі яе былі на ўзроўні дзвюх лавак [2: 5, с. 213].

Функцыянальныя магчымасці канструкцый з паўторам акалічнасці і дапаўнення шырока выкарыстаны ў творах пісьменніка, асабліва ў аўтарскай мове. Тут яны выконваюць характарыстычную і выдзяляльную

функцыі, акрамя таго, паўтор дапаўнення і акалічнасці ў мастацкіх тэкстах пісьменніка ўжываецца і як сродак разгортвання думак герояў:

Многа летала і сядзела ўсюды гатовых спаткаць зіму птушак, многа было колераў і фарбаў, многа было і прастору, і неба, і вады, і ласкавай цішыні [2: 6, с. 77]; Часамі тапгун з'яўляўся ў вобразе падарожнай жанчыны, часам у выглядзе маладога франта, часам гэта быў прысутлены абарванец [2: 6, с. 84]; Зусім блізка даб'ягаюць яны да падгнілых платоў, дзе дарога робіцца пыльнай і бруднай і дзе густа стаяць нізкія хаты; шмат іх паўрастала ў зямлю, шмат новых пахнуць яшчэ свежай смалою [2: 3, с. 285]; Было холадна, так, як можа быць холадна ў месячны вечар апошніх тыдняў восені, калі і туман сядзе за ноч кроплямі вады на платы, і познія яблыкі чырвоняцца яшчэ на дрэвах [2: 3, с. 409]; Падабалася сама сабе; глядзела ў ваду; чула разамлеласць ва ўсім целе і як усе больш і больш прытупляліся і апанавалі думкі [2: 2, с. 24].

Такім чынам, элементы гутарковага сінтаксісу могуць выконваць функцыю інтымізацыі аўтарскага расповеду, гэта значыць ствараць уражанне, што аўтар звяртаецца персанальна да данага чытача. Уражанне гэта ўзнікае таму, што гутарковае маўленне заўсёды персанальнае, а кніжна-пісьмовае, як правіла, звернута не да канкрэтнага суб'екта (рэферэнта). Аднак у аўтарскай мове Кузьмы Чорнага за рэдкім выключэннем гэта ўсе-такі асобныя выразы. Значна шырэй элементы вусна-гутарковага маўлення выкарыстоўваюцца ў мастацкіх дыялогах твораў Кузьмы Чорнага.

Літаратура:

1. Сиротинина, О. Б. Русская разговорная речь: пособие для учителя / О. Б. Сиротинина. – М.: Просвещение, 1983. – 80 с.
2. Чорны, К. Збор твораў: У 8-мі т. Мінск: Мастацкая літаратура, 1972–1975. Т. 1 – 542 с.; Т. 2 – 478 с.; Т. 3 – 532 с.; Т. 4 – 483 с.; Т. 5 – 439 с.; Т. 6 – 511 с.; Т. 7 – 574 с.; Т. 8 – 510 с.
3. Сковородников, А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного литературного языка / А. П. Сковородников. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1981. – С. 20.
4. Гвоздев, А. Н. Очерки по стилистике русского языка / А. Н. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1965. – 408 с.